

## सामाजिक स्वच्छतेविषयी जनतेमध्ये जागरूकता निर्माण करणारे पथनाट्य स्वच्छ भारत, सुंदर भारत

सुनिल सदाशिवराव कांबळे\*

संशोधक विद्यार्थी

नाट्यशास्त्र विभाग

डॉ. संदिप अ. बनसोडे\*\*

मराठी विभागप्रमुख

र.भ. अहिल महाविद्यालय, गेवराई बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

### प्रस्तावना :

स्वच्छता ही कोणत्याही व्यक्तीसाठी खूप महत्वाची असते. कोणतेही क्षेत्र असो, आपण नेहमी स्वच्छतेचे पालन केले पाहिजे स्वच्छता अनेक प्रकारची असू शकते जसे की सामाजिक, वैयक्तिक, वैचारिक, इ. त्यामुळेच आपण प्रत्येक क्षेत्रात त्याचा अवलंब केला पाहिजे. कारण प्रत्येकाचा अर्थ वेगळा असतो. म्हणूनच विचारांची स्वच्छता आपल्याला हानिकारक रोगांपासून वाचवते. यासाठी स्वच्छतेच्या सर्वांगीण विकासासाठी आपण नेहमीच प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. सार्वजनिक स्वच्छता हे सार्वजनिक आरोग्याचे एक महत्वाचे अंग आहे. रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण करण्यासाठी पर्यावरणाचे नियमन करणाऱ्या यंत्रणा विविध प्रयत्न करताना दिसतात. असे प्रयत्न सार्वजनिक स्वच्छतेचाच भाग असतो. सार्वजनिक स्वच्छतेत व्यक्तिगत स्वच्छताही अंतर्भूत असते. कारण व्यक्तिगत स्वच्छतेमुळे समाजाचे रोगांपासून रक्षण करण्याच्या कामाला मदत होते. अनेक प्रकारचे व्यवसाय व विविध शासकीय यंत्रणा समाजाच्या आरोग्यरक्षणासाठी एकत्रितपणे काम करताना दिसून येत आहेत. पिण्याच्या तसेच वापरावयाच्या पाण्यावर संस्करण करणारी संयंत्रे, वाहितमलावर (आराखडे) तयार करणे व ही संयंत्रे व्यवस्थित चालू ठेवणे ही कामे स्वच्छता अभियंते करत असतात. निरोगी पर्यावरण वृद्धिंगत करण्याला साहाय्यभूत ठरतील असे कायदे तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे शासकीय यंत्रणा करत. अन्न व खद्यपदार्थावर संस्करण वा प्रक्रिया करणे आणि त्यांचे वाटप करणे, घन कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे. तसेच पाण्यावर वाहितमलावर संस्करण करणे ही सार्वजनिक स्वच्छतेची कामे आहेत. शिवाय हवेचे प्रदूषण व कृंतक (कुरतडणारे) पाणी यांचे नियंत्रण करण्याचे कामही सार्वजनिक स्वच्छतेत येते.

आजच्या घडीला एखादी व्यक्ती तरुण असो वा वृद्ध, प्रत्येक वयात त्यांनी काही स्वच्छता नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे जसे की, जेवण्यापूर्वी आणि नंतर नेहमी साबणाने हात धुवा, दररोज आंघोळ करा, दात घासणे, पडलेल्या वस्तू स्वच्छ करणे, खावू नका, घर स्वच्छ ठेवावे. घरात योग्य सूर्यप्रकाश असावा, नखे स्वच्छ ठेवा. घरच नाही तर आजूबाजूचा परिसरही स्वच्छ ठेवा, शाळा कॉलेज किंवा कोणत्याही सार्वजनिक ठिकाणी कचरा टाकू नका. सुका व ओला कचरा वेगळ्या हिरच्या व निळ्या डस्टबिनमध्ये टाकणे. अशाप्रकारची इतर अनेक कामे

आहेत ज्याद्वारे तुम्ही स्वतःमध्ये स्वच्छतेशी संबंधीत सवयी विकसित करता येते. त्याचप्रमाणे एखादी व्यक्ती तरुण असो वा वृद्ध, प्रत्येक वयात त्यांनी काही स्वच्छता नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे. लहान मुलांमध्ये बहुतेक रोग आणि मृत्युच्या घटना घाणेरड्या हातांनी खाल्याने किंवा घाणेरडे पदार्थ खाण्याने होतात. यांपासून त्यांच्या तोंडावाटे शरीरात पुष्कळसे रोगजंतु जातात. मानव आणि पशुंच्या मलापासून देखील हे येतात.

आज समाजातील चांगल्या आरोग्य सवयीमुळे विशेषतः डायरिया पासून बचाव होऊ शकतो. सर्व प्रकारचा मल शौचकूप किंवा शौचालयात फेकणे, मुलांच्या मलाशी संपर्क झाल्यानंतर किंवा मुलांना खायला देण्याआधी किंवा खाद्यपार्थाना स्पर्श करण्यापूर्वी हात साबण आणि पाण्यासह चांगले धुवून घ्यावेत. किंवा राख आणि पाण्याबरोबर धुतले तरी चालतात. कोणताही मल चांगल्या प्रकारे साफ करणे, आणि पशुंचा मल घर, रस्ता, विहीर, आणि मुलांच्या खेळायच्या जागेपासून खूप दूर ठेवावा. त्याच बरोबर सर्वांनी एकत्रित होऊन शौचकूप आणि संडास बनवावे आणि त्याचा वापर करणे, जलस्रोतांचे संरक्षण करणे आणि कचरा तसेच घाण पाणी या सारख्या वस्तूंची सुरक्षित विल्हेवाट लावायची आवश्यकता सामाजिक आहे. सरकारांच्या द्वारे समाजाला स्वस्त दरात शौचकूप आणि संडास बनविण्यासाठी आवश्यक सूचना देणे फार आवश्यक आहे कारण हे सर्व कुटूंबाच्या दवारे वहनीय आहे. नागरी क्षेत्रात, अल्पवयीन (कमी खर्चिक) ड्रेनेज सिस्टम आणि स्वच्छतेची व्यवस्था, सुधारित पेय जलापूर्ती आणि कचरा गोळा करणे यांसारख्या कामांसाठी सरकारी मदतीची गरज असते.

त्यामुळेच स्वच्छतेची गरज ओळखून भारत सरकारनेही स्वच्छ भारत नावाची मोहिम सुरु केली, जी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी गांधी जयंतीनिमित्त सुरु करण्यात आली. मात्र केवळ सरकार कोणतीही मोहिम राबवू शकत नाही, त्यासाठी गांधीनी देखील नागरिकोंमध्ये जनजागृती करणे आवश्यक आहे. यासाठीच मोहिमेअंतर्गत सरकारने शहरी आणि ग्रामीण भागात स्वच्छतेला चालना दिली आहे. आणि संपूर्ण भारत उघड्यावर शौचमुक्त करण्याचा संकल्प घेतला आहे. आतापर्यंत 98 टक्के भारत उघड्यावर शौचमुक्त झाला आहे. त्याचप्रमाणे निर्मल भारत, बाल स्वच्छता अभियान इत्यादी अनेक मोहिमा आहेत. या सर्वांचा उददेश भारतातील स्वच्छतेला चालना देणे हा आहे. येल्या पाच

वर्षात स्वच्छ भारताचे उद्दिष्ट साध्य करणे ही या मोहिमेचा उद्दिष्ट होते. जेणेकरून बापूंची 150 वी जयंती हे उद्दिष्ट साध्य म्हणून साजरी करता येईल. स्वच्छ भारत अभियान राबवून लोकांना स्वच्छतेसाठी दरवर्षी 100 तास श्रमदान करण्यास प्रवृत्त करणे हा हेतु होता. मृदला सिन्हा, सचिन तेंडुलकर, बाबा रामदेव, शशी थरूर, अनिल अंबानी, कमल हासन, सलमान खान, प्रियंका चोप्रा आणि तारक मेहता का उल्टा चप्पा टीम यांसारख्या नऊ प्रतिष्ठित व्यक्तींना माननीय पंतप्रधानांनी आपले योगदान देण्यासाठी आमंत्रित केले होते. स्वच्छ भारत अभियानाला पाठिंबा द्या त्याचे फोटो सोशल मिडियावर शेअर करा आणि इतर नऊ लोकांना तुमच्याशी जोडून घ्या, जेणेकरून ती एक साखळी होईल. सोशल मिडियावर हॅशटॅगमायकिलनइंडिया लिहून सर्वसामान्यांना त्यांचे सहकार्य शेअर करण्यास सांगितले होते.

याच बरोबर स्वच्छतेविषयी जनजागृतीसाठी लोकांध्ये जागरूकता निर्माण होण्यासाठी विविध अभियान दरवर्षी राबविण्यात येत आहे. देशातील सर्व शहरांमधील नागरिकांना स्वच्छ पर्यावरण व चांगले आरोग्य मिळावे यासाठी केंद्र शासनाने स्वच्छ भारत अभियान संपूर्ण देशामध्ये राबविणे सुरु केले आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे स्वच्छ, सुंदर व पर्यावरण युक्त देशाचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक राज्यात मोठ्या प्रमाणावर हे अभियान राबविण्यास सुरुवात झाली आहे. यामुळेच अभियानास वाढता प्रतिसाद मिळत आहे. घर स्वच्छ राहिले तर गाव स्वच्छ राहिले तर शहर स्वच्छ राहिले. .... शहर स्वच्छ राहिले तर राज्य स्वच्छ राहिले. पर्यायाने देशही स्वच्छ राहिले. स्वच्छतेमुळेच देशाचे आरोग्यही स्वच्छ राहण्यास मदत होणार आहे. त्यामुळेच पंतप्रधानांनी 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत देश स्वच्छ करण्याचा संकल्प स्वच्छ भारत अभियानातून मांडला होता. त्याचा हा संकल्प पूर्णत्वास नेण्यासाठी महाराष्ट्राचा हातभारही मोठ्या प्रमाणात लागला होता. त्यातूनच आता राज्यातील नागरी भागात स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) राबविण्यास सुरुवात झाली होती आणि ती यशस्वी ही झाली.

सन 2011 च्या जनगणनेनुसार राज्याची नागरी लोकसंख्या पाच कोटी, आठ लाख 27 हजार 531 (राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या 45.23 टक्के) एवढी आहे. नागरी भागातील एकूण कुटूंबांची संख्या एक कोटी, आठ लाख 13 हजार 982 एवढी आहे. त्यापैकी साधारण 29 टक्के कुटूंबांना शौचालयाची सुविधा उपलब्ध नाही. शौचालयाची सुविधा उपलब्ध नसलेल्या कुटूंबांपैकी साधारण 73 टक्के कुटूंबे सार्वजनिक शौचालयांचा वापर करीत आहेत. साधारण 27 टक्के कुटूंब उघड्यावर शौचालयास जात आहेत. राज्यात 26 महानगरपालिका व 239 नगरपरिषदा अशा एकूण 265 नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था असून या सर्व नागरी स्थानिक संस्थांमधून दरदिशी निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्याची आधुनिक व शास्त्रशुद्ध पद्धतीचाप अवलंब करून फारच थोड्या शहरांमध्ये विल्हेवाट लावली जात आहे. त्यामुळे संबंधीत महानगरपालिका नगरपालिका

क्षेत्रामध्ये पर्यावरणविषयक व नागरिकांच्या आरोग्याविषयक समस्या निर्माण होत आहेत. या घनकचऱ्याची योग्य व शास्त्रोक्त पद्धतीचा अवलंब करून विल्हेवाट लावण्याबाबत योजना तयार करण्याबाबत राज्य शासनाने महानगरपालिका तसेच नगरपालिकांना आदेश दिलेले आहेत. केंद्र शासनाच्या स्वच्छ भारत अभियानाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार राज्यांमधील सर्व शहरांमधील उघड्यावर शौचालयास जात असलेल्या कुटूंबांना शौचालयाची व्यवस्था उपलब्ध करून देण्यासाठी व शहरांमधील घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी राज्यामध्ये नागरी स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान राबविण्याचे राज्य शासनाने ठरविले आहे. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसारच नगरविकास विभाग, पाणीपुरवठा व स्वच्छ विभागामार्फत हे अभियान 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत राबविण्यात आली.

देशातील सर्व शहरांमधील नागरीकांना स्वच्छ पर्यावरण व चांगले आरोग्य मिळावे, यासाठी केंद्र शासनाने स्वच्छ भारत अभियान संपूर्ण देशामध्ये राबविणे सुरु केले आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे स्वच्छ, सुंदर व पर्यावरणयुक्त देशाचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी राज्यात मोठ्या प्रमाणावर हे अभियान राबविण्यास सुरुवात झाली आहे. येत्या पाच वर्षात भारत हा स्वच्छ देश म्हणून ओळखला जावा, यासाठी केंद्राने राबविलेली योजना महत्वपूर्ण आहे. ही योजना यशस्वी होण्यासाठी राज्याचा हातभारही लागणे आवश्यक आहे. त्यासाठीच महाराष्ट्र शासनाने नागरी केंद्रभागातील स्वच्छतेवर लक्ष केंद्रित केले आहे यापूर्वी महाराष्ट्रात संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून यादृष्टी व्यापक प्रयत्न करण्यात आले आहेत. यापुढील काळातही या अभियानाची व्याप्ती वाढवून संपूर्ण महाराष्ट्र स्वच्छ आणि सुंदर बनविण्यासाठी राज्य शासनाने पुढाकार घेतला आहे. स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान हे त्यातलेच एक पाऊल आहे. अभियानाचा आराखडाया अभियानातील घटकांची अंमलबजावणी साठी नगरविकास विभाग, पाणीपुरवठा व स्वच्छ विभागामार्फत पुढील प्रमाणे संयुक्तपणे करण्यात येणार आहे.

**वैयक्तिक घरगुती शौचालय. सामुहिक शौचालय व सार्वजनिक शौचालय बांधकाम :**

नगरविकास विभागसर्व महानगरपालिका तसेच 'अ' वर्ग व 'ब' वर्ग नगरपालिकांमधील शौचालय बांधकाम व त्यासाठी आवश्यक क्षमता बांधणी, प्रचार, प्रसार व प्रसिद्धी आणि जनजागृती.

**पाणीपुरीवठा व स्वच्छता विभाग**

'क' वर्ग नगरीपालिका व नगरपंचायतीमधील शौचालयांचे बांधकाम व त्यासाठी आवश्यक क्षमता बांधणी, प्रचार, प्रसार व प्रसिद्धी आणि जनजागृती आदी कार्य सरकार ने केली. आज प्रत्येक शहरात संपूर्णपणे नगरविकास विभागामार्फत हे अभियान राबविण्यात आले..... स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) ची राज्यामधील अंमलबजावणी खालीलप्रमाणे करण्यात आली.

अभियानाचा उद्देश हे आज घडीला उघड्यावरील शौचविधी बंद करणे. हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांना या कामातून मुक्त करणे. नागरी घनकचरा व्यवस्थापना साठी आधुनिक व शास्त्रोक्त पद्धतीचा अवलंब करणे. स्वच्छतेच्या चांगल्या पद्धतीच्या अनुषंगाने सवयींमध्ये बदल करणे. स्वच्छतेविषयी जागरूकता निर्माण करणे आणि त्याची सार्वजनिक आरोग्याशी सांगड घालणे. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची क्षमता वाढविणे. भांडवली खर्च आणि ऑपरेशन आणि देखभाल यासाठी खाजगी संस्थांच्या सहभागासाठी सुयोग्य वातावरण निर्माण करणे. अभियानाचे धोरण स्वच्छतेचा व्यापक आराखडा तयार करण्यात येणार असून त्यामध्ये शहर स्तरावरील स्वच्छतेचा आराखडा राज्याची स्वच्छतेची संकल्पना आणि राज्याचे स्वच्छतेचे धोरण यांचा समावेश असणार आहे. सवयींमध्ये बदलाचे धोरण आणि माहिती, शिक्षण संपर्क खासगी संस्थांच्या सहभागासाठी सुयोग्य वातावरण निर्माण करणे. क्षमता बांधणीनागरी भागातील हाताने मैला उचलणाऱ्या सर्व सफाई कामगारांचा शोध घेवून ते काम करीत असलेल्या इन-सॅनिटरी शौचालयांचे सॅनिटरी शौचालयामध्ये रूपांतर करून त्या मैला सफाई कामगारांना या कामामधून मुक्त करून त्यांचे पुनर्वसन करणे.

घनकचरा व्यवस्थापनात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्या (... ) कामाच्या स्थितीत सुधारणा करणे. स्थलांतरितांसाठीच्या सर्व तात्पुरत्या निवासस्थानात व शहरी बेघरांसाठीच्या निवासस्थानात शौचालयाची पुरेशी व्यवस्था करणे. शहरी भागातील बांधकामावर काम करणाऱ्या कामगारांना तेथेच तात्पुरत्या शौचालयाची सुविधा उपलब्ध करण्याचे अनिवार्य करणे. सेवानिवृत्त, लहान मुली, गर्भवती व स्तनदा माता यांच्यासाठी वैयक्तिक घरगुती शौचालय बांधकामामध्ये प्राधान्य देण आदी बाबी स्पष्ट केल्या गेल्या ज्याद्वारे अभियान यशस्वी झाले.

#### अभियानाचे घटक :

वैयक्तिक घरगुती शौचालय राज्यामधील सर्व शहरात कोणतेही कुटुंब उघड्यावर शौचालयास जाणार नाही. अभियान कालावधीत नवीन इन-सॅनिटरी शौचालयांचे बांधकाम करण्यात येणार नाही. एक शौचकुप शौचालयाचे (चपज संजतपदम) सॅनिटरी शौचालयामध्ये रूपांतरित करणे ही या अभियानातील वैयक्तिक घरगुती शौचालय या घटकाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. सन 2011 च्या जनगणनेमधील आकडेवारीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थेमार्फत सर्वेक्षण करण्यात येणार आहे. त्यानुसार वैयक्तिक घरगुती शौचालये मंजूर करण्यात येणार आहेत. ज्या कुटुंबाकडे शौचालय सुविधा उपलब्ध नाही, अशा लाभार्थी कुटुंबाने शौचालयाची सुविधा उपलब्ध होण्यासाठी साध्या कागदावर अर्ज करून तो हमीपत्रासह संबंधित नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडे पाठविल्यास त्या अर्जाची सात दिवसात तपासणी करून संबंधित नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्णय घेतात.

#### सामुदायिक शौचालय :

शहरात शौचालयाची सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे उघड्यावर शौचालयास जात असलेल्या कुटुंबांपैकी 20 टक्के कुटुंबाकडे वैयक्तिक घरगुती शौचालयाचे बांधकाम करण्यासाठी पुरेशी जागा उपलब्ध नसल्याने पर्याय म्हणून या कुटुंबांना सामुदायिक शौचालयाची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी लागणार आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थेद्वारे अशी कुटुंबे शोधून त्यांचा गट तयार करण्यात येणार आहेत. यासाठीही केंद्र व राज्य शासन निधी देणार आहे.

#### सार्वजनिक शौचालय :

अभियानांतर्गत प्रत्येक शहरातील तरंगती लोकसंख्या (सिवंजपदह चवचनसंजपदह) असलेल्या सार्वजनिक ठिकाणी उदा. बाजार, रेल्वे स्टेशन, बस स्टेशन, पर्यटन स्थळ, कार्यालय संकुल इत्यादी ठिकाणी पुरेशा संख्येने सार्वजनिक शौचालये बांधण्यात येतील याची दक्षता सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था घेणार आहेत. सार्वजनिक शौचालय बांधकामासाठी 'सार्वजनिक खाजगी सहभाग' (चचच) पद्धतीने बांधण्यात येणार आहेत. शहरांमधील तरंगती लोकसंख्या असलेल्या ठिकाणी सार्वजनिक शौचालयांची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था जागा निवडून देणार आहे.

#### घनकचरा व्यवस्थापन :

नागरी घनकचरा व्यवस्थापनांतर्गत कचरा निर्मितीच्या जागीच वेगवेगळा करून गोळा करणे, साठविणे, वाहतूक, प्रक्रिया करणे व उर्वरित कचऱ्याची शास्त्रशुद्ध विच्छेदक लावणे या बाबींचा समावेश आहे. महानगरपालिका /नगरपालिका यासंबंधी घनकचरा व्यवस्थापनासाठी शहराचा सविस्तर प्रकल्प अहवाल (कचत) तयार करणार आहेत. सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करण्यासाठी येणाऱ्या खर्चाच्या 100 टक्के अनुदान केंद्र शासन देणार आहे. हे अनुदान राष्ट्रीय सल्लागार आणि आढावा समितीने (narc) ठरवून दिलेल्या नियमानुसार युनिट खर्चावर आधारित असणार आहे.

#### माहिती, शिक्षण व प्रसार आणि जनजागृती :

उघड्यावरील शौचविधी बंद करण्यासाठी, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांना या कामातून मुक्त करण्यासाठी, लोकांच्या वर्तनात बदल घडवून आणून त्यांच्या मानसिकतेमध्ये बदल घडविण्यासाठी माहिती, शिक्षण, प्रसार व जनजागृती या माध्यमांचा वापर करण्यात येणार आहे. यासाठी रेडिओ, सोशल मिडिया, लघुपट, नाटके व कार्यशाळा इत्यादी माध्यमांमार्फत अभियानाची जनजागृती करण्यासाठी केंद्र शासन व राज्य शासन निधी उपलब्ध करून देणार आहे.

#### अभियानाची निधीची तरतूद :

या अभियानाच्या कालावधीत विविध घटकांसाठी केंद्र शासन राज्यास अंदाजे एकूण 1216.40 कोटी रुपयांचा निधी देणार आहे. तसेच राज्य शासनही केंद्राने दिलेल्या निधीच्या किमान 25 टक्के एवढा निधी उपलब्ध करून देणार आहे. औरंगाबाद शहर आणि परिसरात हे स्वच्छता

अभियान राबविण्यात येत आहे. "स्वच्छ भारत सुंदर भारत" च्या धर्तीवर "स्वच्छ औरंगाबाद सुंदर औरंगाबाद" हे अभियान राबविण्यात येत आहे. त्यासाठी लोकांमध्ये जनजागृती होण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या नाट्यशास्त्र विभाग आणि शहर स्वच्छता समिती द्वारे स्वच्छतेचे सामाजिक जनजागृतीसाठी पथनाट्य हे शहरातील विविध ठिकाणी सादर करण्यात आले. ज्याद्वारे स्वच्छ औरंगाबाद कसे करावे आणि लोकांनी वैयक्तिक आरोग्याच्या स्वच्छते सोबतच सार्वजनिक स्वच्छता कशी करावी याविषयीचे मार्गदर्शन हे या पथनाट्य द्वारे केले गेले. जेणेकरून स्वच्छते विषयीची जागरूकता वाढावी हा मुख्य उद्देश होता. या पथनाट्यमध्ये नाट्यशास्त्र विभाग प्रमुख प्रा. रिमिता साबळे यांच्या मार्गदर्शनामुळे प्रा. गजानन दांडगे, प्रा. अस्तम शेख, कृष्णा साबळे, विपुल भोळे, आदी कलाकारांनी पथनाट्यचे सादरीकरण युनिव्हर्सिटी मेन बिल्डिंग, बिबी का मकबरा, छावणी परिसर, बस स्टॅंड आणि औरंगपुरा आदी ठिकाणी केले.

थोडक्यात, आपली घरे तसेच परिसर स्वच्छ करण्याची जबाबदारी आपण घेतली पाहिजे. निरोगी आणि रोगमुक्त जीवनासाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. स्वच्छतेचे अनेक पैलू आहेत जसे की शरीराची स्वच्छता आणि योग्य स्वच्छता व्यक्तीच्या सामाजिक ओळख आणि दर्जासाठी स्वच्छता देखील आवश्यक आहे.

**संदर्भ :**

1. आरोग्य विज्ञान, ले. राजेंद्र प्रभुणे, मराठी विश्वकोष <https://marathivishwakosh.org/22438/>
2. शिकवण : स्वच्छता आणि आरोग्याची, सुखदा प्रकाशन, ले. सुनंदा आवटे <https://www.bookganga.com/ebooks/details/504721695296402909>
3. स्वच्छ भारत मिशन <https://g.co./kgs/PpUYLM>